

INFORMATIONAALINEN VALLANKUMOUS, VERKKO JA KULTTUURINEN IDENTITEETTI

MANUEL CASTELLSIN *INFORMAATION AJAN* KÄSITTEISTÖN KRITIIKKI

JOHDANTO

Informaation aika ilmestyi alun perin kolmena osana vuosina 1996–1998 (Castells 1996, 1997 ja 1998). Siitä tuli välittömästi myyntimenestys ja yksi niistä kirjoista, joita jokaisen globalisaation ongelmien tai informaatioyhteiskunnan tutkimuksen parissa työskentelevän oli pakko kommentoida tavalla tai toisella, ellei halunnut menettää itsekunniotustaan ja konsulttipalkkioitaan. Viime vuonna maanisen työkykyinen Castells julkaisi uudistetut laitokset ensimmäisestä ja kolmannelta osasta (Castells 2000a ja 2000b). Erityisesti ensimmäinen osa koki melkoisen muodonmuutoksen, jossa empiirinen materiaali tuli päivitetyn ja käsitteellisen kehikön täsmennetyksi – vaikka käsitteistöön jäi edelleen eräitä varsin huomattavia ongelmia, kuten pyrin jäljempänä osoittamaan. Kolmas osa uusiutui niinikään ja sisältää nyt muun muassa analyysin Aasian hiljattaisesta talouskriisistä ja uudelleen kirjoitetun kappaleen EU:sta. Lisäksi kolmannen osan yhteenvetoluku osoittaa, että myös toisesta osasta on luvassa uudistettu laitos, koska eräät koko kirjasarjan yhteenvedon päätelmät eivät käy kovin hyvin yksiin vuonna 1997 ilmestyneen toisen osan ensimmäisen laitoksen kanssa.

Tässä artikkelissa esittelen ensin tiiviisti Castellsin kirjan argumentin ja siirryn sen jälkeen käsitteelliseen tarkasteluun, jossa yritän ensin hahmottaa, mitä yhteiskuntatutkimuksen lajityyppiä *Informaation aika* edustaa. Tästä päästyäni tarkastelen kriittisesti kolmea Castellsin keskeistä käsitettä. Nämä ovat informaationaalin vallankumous, verkko ja kulttuurinen identiteetti. Huomion painopiste on kautta artikkelin käsitteissä. Tämä peittää näkyvistä Castellsin lukematomat empiiriset ekskurssit, jotka muodostavat suurimman osan hänen trilogiaansa. Niinpä kritiikin strategiaa saatetaan pitää epäreiluna. Osoittaakseni, että näin ei ole, tulen näyttämään, että tarkastelemillani käsitteellisillä ongelmilla on ilmeisiä ja ilmeisen vahingollisia vaikutuksia muun muassa niihin empiirisiin analyysiin, joita Castells esittää globaaleista liiketoiminnan verkostoista, poliittisista verkostoista ja informaationaalin yhteiskunnan luonteesta ylipäätään.

INFORMAATION AJAN PÄHKINÄNKUORESSA

Ensimmäinen osa, *Verkostoyhteiskunnan nousu* (Castells 1996 ja 2000a), on kertomus informaation, rahan ja vallan globaalin

verkoston synnystä. Se alkoi muotoutua 1970-luvun alussa, kun Castellsin informaationaaliseksi vallankumoukseksi kutsuma prosessi oli edennyt niin pitkälle, että se teki taloudellisille toimijoille mahdolliseksi globalisoida strateginen suunnittelunsa. Näin informaationaalinen vallankumous oli kapitalistisen talouden globaalien verkoston synnyn välttämätön edellytys.

Teknologinen muutos ei kuitenkaan ole talouden globalisoitumisen syy; lisäksi tarvittiin yhteiskunnallisia syitä. Toisen maailmansodan jälkeinen pitkä kasvun kausi hiipui 1970-luvun alussa. Vuoden 1973 öljykriisiä voidaan pitää käännekohtana, vaikka todellinen syy ei ollutkaan energian hinnassa vaan siinä, ettei julkista kulutusta enää voitu kasvattaa. (Suomessa, joka julkisen sektorin kasvattamisessa oli useimpiin OECD-maihin verrattuna myöhäinen liikkeelle lähtijä, lakipiste tosin saavutettiin vasta 1980-luvulla). Tämä sai liikeyritysten ohella myös valtiot etsimään uutta taloudellisen kasvun mallia. Syistä, joista ainakin osa on jäänyt tulevan historian tutkimuksen paljastettaviksi, valtiot reagoivat tilanteeseen purkamalla säännöksiä, jotka rajoittivat ja ohjasivat valtorajat ylittäviä taloudellisia virtauksia. Nämä poliittiset päätökset puolestaan loivat tilanteen, jossa yritykset saattoivat uusien kommunikaatioteknologioiden avulla globalisoida strategiansa.

Talouden globalisoitunutta luonnetta voidaan havainnollistaa kolmella indikaattorilla:

– Kansainvälinen kauppa: Vuonna 1997 noin 20 prosenttia maailman tilastoidusta kaupasta oli kansainvälistä kauppaa (so. valtorajoja ylittävää kauppaa).

– Monikansalliset yritykset: Niinikään vuonna 1997 monikansallisten yritysten ulkomaisten tytäryhtiöiden myynti oli arviolta kaksinkertainen koko maailman vientikauppaan verrattuna.

– Finanssimarkkinat: Ulkomaisen valuutan vaihdon määrä (*turnover of foreign exchange*) oli vuonna 1996 yli kuusikymmenkertainen maailman vientikauppaan verrattuna, mikä tarkoittaa sitä, että finanssimarkkinat olivat jättimäiset jopa verrattuna monikansallisiin yrityksiin ja kansainväliseen

kauppaan. Finanssimarkkinoiden kasvu oli myös ollut nopeaa, mistä kertoo se, että vuonna 1979 vastaava luku oli 12.

Yhteenvedona voidaan todeta, että 1970-luvun ja 1990-luvun lopun välillä tapahtui siirtymä kansallisvaltioiden tehokkaasti sääntelemästä taloudellisesta ympäristöstä globaaliin talouteen. Tämä siirtymä on tehnyt taloudelliset toimijat ylipäättään ja finanssimarkkinat erityisesti huomattavan voimakkaiksi suhteessa kansallisvaltioon ja muihin paikallisiin toimijoihin, kuten työvoimaan.

Toinen informaationaalisen yhteiskunnan uuden talouden piirre on, että arvon tuottaminen ei enää perustu energian tuotannon ja siirron uusiin muotoihin, kuten teollisuusyhteiskunnassa. Sen sijaan uuden talouden ydinsektoreiden kyky tuottaa arvoa perustuu tietotuotantoon, jossa innovaatiot sekä tutkimus- ja kehitystoiminta ovat keskeisiä. Informaatioteknologiat ovat tällaisen innovaatiotalouden välttämätön ehto ja lähde, koska ne tekevät nopean ja ei-hierarkkisen kommunikaation mahdolliseksi. Tämä on olennaista, koska innovaatiot harvoin syntyvät yksinäisten keksijöiden aivoissa. Paljon todennäköisemmin niitä syntyy toimijoille, jotka työskentelevät samanlaisten sielujen vahvojen ja vastavuoroisten informaatiovirtojen muodostamassa verkostossa. Tämä puolestaan on keskeistä, koska uusi talous on riippuvainen innovaatioiden katkeamattomasta virrasta.

Uuden talouden noususta aiheutuu suunnattomat seuraukset niin yksilöille kuin kokonaisille yhteiskunnillekin. Yksilöiden kohdalla kysymys on yhä enemmän siitä, onko heillä myydä jotain erityistä työmarkkinoilla. Tällaisessa tilanteessa luokkataistelulla ja luokkakompromisseilla on taipumus korvautua mallilla, jossa ”voittaja vie kaiken” ja selviytyjiä ovat ihmiset, joilla on koulutusta ja innovaatiotaitoja. Heistä tulee joko *verkkolaisia*, jotka voivat kanavoida virtauksia ja toimia useiden verkostojen välittäjinä, tai *joustajia* (*flex-timers*), jotka työskentelevät verkkoalaisten johdolla toteuttaen näiden suunnitelmat. Ihmiset, joilta puuttuu koulutus ja taidot tulla innovoijiksi, marginalisoituvat. He ovat *yleistä työtä*, käsiä, jotka voidaan korvata

toisilla käsipareilla tai automaatiolla. Vaihtoehtoisesti he ovat työttömiä.

Kokonaisten yhteiskuntien tapauksessa puolestaan esimerkiksi Castellsin selitys Neuvostoliiton romahdukselle perustuu ajatukseen, jonka mukaan Neuvostoliitto itse asiassa selviytyi 1970-luvulle saakka melko hyvin sosialismin ja kapitalismin välisessä taloudellisessa kilpailussa. Vasta kun uusi informationaalinen talous alkoi kehittyä lännessä, Neuvostoliitto alkoi nopeasti jäädä jälkeen työn tuottavuudessa, koska siellä uudet kommunikaatioteknologiat ja niihin perustuvat informaation vaakasurat virtaukset nähtiin poliittisesti niin vaarallisiksi, että neuvostojohtajat päättivät vapaaehtoisesti olla ottamatta niitä käyttöön. Nykyisin Kiina kamppailee vastaavan ongelman kanssa.

Kirjasarjan toinen osa, *Identiteetin voima* (Castells 1997), on ensimmäisen osan peilikuva tai vastinpari. Ensimmäinen osa toteaa, että on syntynyt maailmanlaajuinen kapitalistinen verkko, ja toinen osa tutkii paikallisia kulttuurisia reaktioita verkoston nousuun. Castellsin perusväittäämä ja *Informaation ajan* organisaatioperiaate on, että aikakautemme perusristiriita on globaalien verkoston ja paikallisten kulttuuristen identiteettien välillä. Ristiriita juontuu siitä, että verkosto on katkaissut siteensä niihin paikallisiin kulttuureihin, joista se alun perin syntyi. Verkoston toiminta perustuu arvonalisäyksen logiikkaan ja se toimii globaalissa mittakaavassa. Niinpä se usein tekee perinteeseen nojautuvat paikalliset elämäntavat joko mahdottomiksi tai hyvin vaikeiksi pitää yllä. Yhden esimerkin tarjoaa omistajayhtiön globaaliin strategiseen suunnitteluun nojautuva päätös sulkea sellainen voitollinen tehdas, josta pikkukaupungin elämän jatkuminen riippuu. Yleisemmin ilmaisten kysymys on paikallisesti vaalittujen kulttuuriarvojen ja kontekstittoman globaalien logiikan välisestä ristiriidasta. Tämä ristiriita tuottaa sosiaalisia liikkeitä kaikkialla, ja hyvin usein nämä liikkeet ovat joko eksplisiittisesti tai implisiittisesti globalisaatiokriittisiä. Tämä on ilmeistä tarkasteltaessa esimerkiksi Meksikon *Zapatistoj*a, Yhdysvaltojen Kivääri-

yhdistyksiä sekä Japanin *Aym Shinrikoa* ja sen pommi-iskua maanalaiseen. Mutta Castellsin mukaan samaa ristiriitaa ilmentävät myös esimerkiksi ympäristöliike ja liike patriarkaalista perhettä vastaan.

Kolmas osa, *Vuosituhannen loppu* (Castells 1998 ja 2000b), on kirjoitettu täyttämään aukot. Se käsittelee Neuvostoliiton romahdusta, verkostoyhteiskunnasta marginalisoituneita ihmisiä sekä globaalista että yltäkylläisten yhteiskuntien sisällä, maailmanlaajuisen rikollisen talouden nousua, kehitystä ja kriisiä Tyynenmeren Aasiassa sekä EU:ta ja päättyy tiiviiseen yleiseen yhteenvetoon koko trilogiasta.¹

AIKAKAUDEN ANALYYSI

Millainen kirja *Informaation aika* on? Tämän kysymyksen käsittelyssä auttaa Noron (2000) erottelu sosiologisen teorian kolmen lajityypin välillä. Kyseiset lajityypit ovat yleinen yhteiskuntateoria, tutkimusteoria ja aikalaisdiagnoosi. Yleisen yhteiskuntateorian (mm. Parsons, Luhmann ja 1980-luvun Giddens) avulla voidaan analysoida yhteiskuntien konstituutiota kehittämällä käsitteellisiä rakennelmia, joita voidaan kutsua "ehdollisiksi ontologioiksi" (Heiskala 2000b, 11). Tutkimusteoria puolestaan kiinnittyy olemassa olevien yhteiskuntien empiiriseen tutkimukseen. Se voi lainata käsitteitä yhteiskuntateoriasta tai käyttää yhteiskuntateoriaa työkaluna, mutta sen perimmäinen koetinkivi ei ole käsitteellinen selkeys ja hedelmällisyys, kuten yleisen yhteiskuntateorian tapauksessa (esim. Baert 1998, 6-8), vaan kyky tukea väittämiään empiirisellä todistusaineistolla. Aikalaisdiagnoosi puolestaan vastaa sellaisiin suuriin kysymyksiin kuin "keitä me olemme" (Kant) tai "millainen aika on meidän aikamme" (Polanyi) analysoiden näitä kysymyksiä historiallisessa kehityksessä (Hegel, Horkheimer) ja painottaen aikakauden identiteetin yhtenäisyyttä tai fragmentoituneisuutta (Baudelaire, Adorno). Se ei tuota yleispäteviä tuloksia ja on tietoisesti interventio aikakauden luonteesta käytävään keskusteluun. Senpä vuoksi aika-

laisdiagnoosien kauneus on yleensä luonteeltaan katoavaa. (Noro 2000.)

Informaation ajan lukeminen tästä perspektiivistä tekee ilmeiseksi, että vaikka kirjassa on paljon empiiristä aineistoa ja osa siitä on varsin sivistävää luettavaa, se ei ole empiirinen tutkimus tai tutkimusteoria. Kirjassa on niinkään eräitä käsitteellisiä innovaatioita ja uusia iskusanoja, kuten “verkostoyhteiskunta” ja “virtaus”, mutta käsitteet on usein määritelty kehnosti, eikä niitä yritetä vakavasti suhteuttaa olemassa olevaan yhteiskuntateoreettiseen käsitteistöön (Calhoun 2000). Niinpä *Informaation aika* ei ole myöskään uusi yhteiskuntateoria; sen sijaan se on aikalaisdiagnoosi.

Aikalaisdiagnoosina se hakee vaikutteensa useista traditioista. Kuten muun muassa Felix Stalder (1998) on huomauttanut, Castellsin erottelussa “tuotantotapojen” ja “kehityksen tapojen” välillä voidaan havaita Louis Althusserin marxismin vaikutus. Silti *Informaation aika* ei ole systemaattinen marxilainen tutkimus: vaikka Castells painottaa eriarvoisuuden kasvua, hän ei käsitteellistä sitä luokkasuhteiden kautta, ja vaikka pääoman arvonlisäys on hänelle keskeistä, kirjassa ei näy jälkeäkään työnarvoteoriasta. Vastaavalla tavalla *Informaation aika* on ja ei ole kirja jälkiteollisen yhteiskunnan synnystä, siirtymästä informaatioyhteiskuntaan tai globalisaatiosta. Korostaessaan palvelusektorin nousua ja tiedon tuloa yhä keskeisemmäksi tuottavuuden lähteeksi se on jälkiteollisen yhteiskunnan syntyteessin muunnelma, mutta samalla se lähtee siitä, että agraarinen, teollinen ja jälkiteollinen kehityksen tapa ovat kaikki läsnä samanaikaisesti. Niinkään asettaessaan uudet informaation prosessoinnin ja välityksen muodot nykyisen yhteiskunnallisen prosessin keskiöön se on informaatioyhteiskuntateessin muunnelma, mutta se pyrkii samalla välttämään kaikki teknologisen determinismin muodot. Lopulta, vaikka kirja on globalisaatioteessin muunnelma, se käsittelee vain neljää tai viittä viimeksi kulunutta vuosikymmentä (ja Castells 2000a esittää joitain vähemmän systemaattisia huomioita

1900-luvun alkupuoliskosta). Teos kieltäytyy näin tarkastelemasta pitkäkestoisia historiallisia prosesseja.²

Teoreettisesti eklektisenä ja empiirisesti sporadisena tutkimuksena *Informaation aika* voidaan verrata Daniel Bellin teokseen *The Coming of Post-Industrial Society* (1973) tai eräisiin Ulrich Beckin ja Anthony Giddensin uudempiin kirjoituksiin (Beck 1992 ja 2000; Beck, Giddens & Lash 1994; Giddens 1990 ja 1994). Näiden tapaan *Informaation aika* on yritys kehystää uudella tavalla tapamme tulkita todellisuutta. Se sisältää monia virheitä, hutiloituja aineistoanalyysseja ja kaikkea muuta kuin tyydyttäviä käsitteellisiä määritelmiä. Silti se on vahva kirja, koska se tarjoaa tavan sitoa yhteen aiemmin toisistaan riippumattomilta näyttäneitä tapahtumakulkuja ja suhteuttaa ne yleiseen malliin. Tämä tekee sanomalehtien lukemisen helpommaksi, koska yhtäkkiä jokaisella yksittäisellä uutisella näyttää olevan jotain tekemistä kaikkien muiden uutisten kanssa. Näin *Informaation aika* on interventio kansalaiskeskusteluun. Tiedeyhteisön kannalta on tärkeämpää, että kehystäessään ilmiöt uudella tavalla teos lisäksi paljastaa yhteiskuntatieteilijöille uusia tutkimusongelmia. Juuri tämän vuoksihan Beckillä ja Giddensillä on edelleen yleisönsä, ja samasta syystä Castellsilla on niin laaja lukijakunta. Castells kuitenkin eroaa monista muista aikalaisdiagnostikoista siinä, että hänellä on heitä paljon enemmän tekemisistä reaalisesti olemassa olevien yhteiskuntien empiirisen tutkimuksen kanssa, ja tästä syystä hänellä on usein tarjota muutakin kuin pelkkä näkemys ja visio.

Tämän artikkelin kannalta ero tosin on marginaalinen, koska kohteena on juuri Castellsin näkemys ja visio, tarkemmin sanottuna hänen kolme keskeistä käsitettään, jotka on jo mainittu johdannossa ja artikkelin otsikossa. Aloitan informaationaalisen vallankumouksen käsitteestä.

INFORMATIONAALINEN VALLANKUMOUS

Siinä, että Castells korostaa informaatioteknologioiden keskeistä asemaa nyky-yhteiskunnan kehityksessä ei ole mitään erityisen omaperäistä, sillä keskustelu informaatioyhteiskunnasta oli laajalti tunnettu jo ennen *Informaation ajan* julkaisemista. Castells ei kuitenkaan puhu informaatioyhteiskunnasta, vaan *informationaalisesta* yhteiskunnasta. Tämän uudismuodosteen käyttöön on kaksi syytä, joista ensimmäinen on pyrkimys erottautua teknologisesti deterministisistä informaatioyhteiskunnan teorioista. Castells nimittäin näkee uusien informaatioteknologioiden kehityksen vain yhtenä syytä nykyiseen kehitykseen ja pitää muita syitä luonteeltaan poliittisina ja kulttuurisina. Hän ei myöskään halua nähdä teknologiaa sellaisena yhteiskunnallisen prosessin liikuttajana, jonka omaa kehitystä ei analysoida yhteiskunnallisten syiden seurauksena. Hän itse ilmaisee asian sanomalla hieman arkaaisiksi käynnystä puheenpartta käyttäen, että teknologian ja yhteiskunnallisten tekijöiden suhde on "dialektinen prosessi".

Toinen syy termin *informationaalinen* käyttöön on se, että Castellsin informaatioteknologian käsite on hieman laajempi kuin informaatioyhteiskunnan teorioissa yleensä. Castells nimittäin sisällyttää määritelmäänsä myös geeniteknologian. Tämä on hyödyllistä aikalaisdiagnoosin kannalta, koska termi informaatioteknologinen vallankumous kattaa näin kommunikaatioteknologisen vallankumouksen lisäksi myös seuraavan suuren teknologisen vallankumouksen, joka seuraa geeniteknologian massamittaisesta soveltamisesta. Etujen lisäksi määritelmän laajentamiseen liittyy kuitenkin myös ongelmia.

Itse asiassa Castells ei kirjassaan eksplisiittisesti määrittele informaatioteknologian käsitettä, mutta näyttää siltä, että binaarisen koodauksen ajatuksella on ratkaiseva merkitys hänen ajattelussaan. Juuri samankaltaisuudet kommunikaatioteknologisen koodauksen ja geneettisten koodien välillä perustelevat hänelle ratkaisun laajentaa informaatio-

teknologisen vallankumouksen käsite kattamaan myös geeniteknologia. Lisäksi hän viittaa siihen, että työprosessit näillä uuden talouden avainaloilla ovat monessa suhteessa keskenään samanlaisia. Tämä tekee ilmeiseksi sen, että Castellsin informaatioteknologian käsite on yhdistelmä ainakin kolmen tyyppisiä komponentteja, jotka kaikki viittaavat eri ilmiöihin.

Useimmiten Castells viittaa termillä informaatioteknologia (1) *kommunikaatioteknologioihin*, jotka perustuvat informaation digitaaliseen virtaukseen (ts. toimivat binaarisen eli kaksiarvoisen koodauksen periaatteella, joka mahdollistaa Boolean algebraan nojaavan ohjelmoinnin ja tekniset toteutukset mallilla sähkö kulkee/ei kulje tiettyä reittiä). Joskus, esimerkiksi geeniteknologian tapauksessa, hän kuitenkin viittaa termillä laajemmin (2) *mihin tahansa digitaalista koodausta hyväkseen käyttävään teknologiaan*. Nämä teknologiat voivat olla sähköpostin tai internetin kaltaisia, mutta ne voivat myös olla teknologioita, joiden yhteydessä ei ole tapana puhua kommunikaatiosta, esimerkiksi geeniteknologioita. Tällainen termin alan laajentaminen on ongelmallista, koska geeniteknologiat eivät kommunikoi luonnon kanssa, vaan ottavat binaarisen koodauksen periaatteen luonnon teknologisen muuntelun käyttöön. Tässä mielessä geeniteknologia muistuttaa enemmän vasarointia tai ojan kaivamista kuin keskustelua jonkun kanssa. Toisin ilmaisten, informaatioteknologiat sanan tavanomaisessa mielessä tekevät dialogisen kommunikaation mahdolliseksi, mutta geeniteknologia on monologista (vrt. esim. Habermas 1984). Yllä mainittujen kahden merkityksen lisäksi Castells käyttää termiä informaatioteknologinen vallankumous myös kolmannessa merkityksessä. Tällöin hän viittaa (3) *innovaatiotyöhön*. Tällainen työ käyttää usein hyväkseen informaatioteknologioita ja on sekä talouden kommunikaatioteknologisen että geeniteknologisen sektorin ytimessä. Tämän lisäksi se luonnehtii monia muita ammatteja.

Castellsin analyysin ongelmallisuus ei liity siihen, että hän on kiinnostunut kaikista kolmesta aiheesta. Ongelmallista on se, ettei hän tee selkeitä eroja näiden kolmen toisiinsa liittyvän, mutta silti erillisen tutkimusaiheen välille. Niinpä *Informaation ajassa* on useita katkelmia, joissa päätelemät siirtyvät kontrolloimattomasti yhdestä mainituista kolmesta merkityksestä kahteen muuhun. Siksi informaationaalisesta vallankumouksen käsite uhkaa peittää näkyvistä tärkeitä tutkimusongelmia – sen sijaan, että se tarjoaisi välineen yhteiskunnallisen prosessin analysoimiseen.

VERKKO

Castellsin toinen keskeinen käsite on verkosto. Sen suhteen kohtaamme melko samanlaisia ongelmia kuin informaatioteknologian tapauksessa, vaikka Castells onkin yrittänyt määritellä tämän käsitteen huolellisemmin. Aloitan siksi lainauksilla.

“Verkosto on toisiinsa liittyneiden solmujen joukko. Solmu on kohta, jossa kaarre (*curve*) leikkaa itsensä. Mikä solmu konkreettisesti ottaen on, riippuu siitä, minkä tyyppisistä konkreettisista verkostoista puhumme.” (Castells 2000a, 501-502.)

Tekstissä esimerkkeinä mainitaan muun muassa osakemarkkinat, Eurooppaa hallitseva poliittinen verkosto, globaali huumeliikenne ja media. Hieman myöhemmin Castells jatkaa:

“Verkostot ovat avoimia rakenteita, jotka voivat laajentua rajattomasti, integroiden uusia solmuja sikäli kun nämä ovat kykeneviä kommunikoimaan verkostossa eli sikäli kun niillä on yhteisiä kommunikaatiokoodeja (esimerkiksi arvoja tai suoritusten päämääriä). Verkostojen varaan rakentuva sosiaalinen rakenne on huomattavan dynaaminen, avoin järjestelmä, joka kykenee innovaatioihin menettämättä tasapainoaan.” (Castells 2000a, 501-502.)

Toisaalla Castells vielä jatkaa erään lisämäärin:

“Verkostot hajauttavat suorituksen ja jakavat päätöksenteon. Verkostolla ei määritelmän mukaan ole keskusta. Se nojautuu toiminnassaan binaariseen loogiikkaan: mukaanotto/sulkeminen ulos. Kaikki, mitä verkostossa on, on hyödyllistä ja välttämätöntä verkoston olemassaololle. Mitä verkostossa ei ole, sitä ei verkoston näkökulmasta ole olemassa ja se on siksi joko jätettävä huomiotta (jos se ei ole relevanttia suhteessa verkoston päämäärään) tai eliminoitava (jos se kilpailee päämäärissä tai suorituksissa).” (Castells 2000c, 15-16.)

Kaikki verkoston solmut eivät ole yhtä tärkeitä. Solmujen tärkeys suhteessa toisiinsa määrittyy niiden kyvystä hankkia informaatiota ja prosessoida sitä tehokkaasti. Kaikkein tärkeimmät niistä ovat pääsolmuja (*main nodes*), joka ei kuitenkaan ole sama asia kuin keskus. Castellsin mukaan “pääsolmut eivät ole keskuksia vaan valitsimia (*switchers*), jotka noudattavat verkostologiikkaa pikemminkin kuin komentologiikkaa toiminnassaan suhteessa kokonaisrakenteeseen.” Voidaan sanoa, että valtaa on niillä toimijoilla, joilla on pääsy valinnat mahdollistaviin koodeihin. Castellsin mukaan

“he ovat yhteiskuntamme valitsijoita tai vallanhaltijoita (esimerkiksi yhteyksissä median ja politiikan välillä, finanssimarkkinoiden ja teknologian välillä, tieteen ja sotilaallisen toiminnan välillä sekä rahanpesun välittämässä yhteyksissä globaalin rahoituksen ja huumeliikenteen välillä)”. (Castells 2000c, 15-16.)

Verkosto eroaa muista tavoista organisoida ja koordinoita toimintaa. Castellsin ainoa esimerkki tällaisista vaihtoehtoisista tavoista on hierarkkinen organisaatio. Kautta historian verkostot ovat soveltuneet paremmin tietyn tyyppisten ja hierarkkiset organisaatiot joidenkin toisen tyyppisten päämäärien saavuttamiseen. Castellsin ydinajatus on, että nykyisin hierarkkiset organisaatiot ovat menettämässä asemiaan verkostoille, koska informaatioteknologiat ovat tehneet verkostoista voimakkaampia kuin ne ovat koskaan aikaisemmin olleet.

Ei ole epäilystäkään siitä, että nämä määritelmät viittaavat nykyisen yhteiskunnallisen prosessin kannalta keskeisiin asioihin. Lisäksi Castells on kykenevä hyödyntämään verkoston käsitettä uskomattoman monissa erilaisissa empiirisissä yhteyksissä. Silti hänen määritelmänsä ovat jälleen ongelmallisia; itse asiassa niihin sisältyy ainakin kolme ongelmaa.

Ensinnäkin, Castells ei ole eksplisiittinen erottelussaan hierarkkisen organisaation ja verkoston välillä. Tämä jättää lukijan ihmettelemään, *kuinka* erilaisia ne tosiasiaissa ovat. Castells näyttää ajattelevan, että kysymys on kahdesta täysin erilaisesta tavasta organisoida yhteiskunnallista todellisuutta. Tälle ajatuslinjalle on kuitenkin olemassa vaihtoehtoja, ja esitän yhden sellaisen käytyäni ensin läpi muita verkoston määrittelyyn liittyviä ongelmia.

Toiseksi, Castells viittaa siihen tosiasiaan, että verkostoitunut rakenne itsessään on paljon vanhempi kuin informaatioteknologinen vallankumous. Hänelle IT-vallankumous kuitenkin tekee verkostoista mahdavamia kuin koskaan. Tämä tietysti avaa tutkimukselle kentän, jolla tarkastellaan erityyppisten verkostojen luonnetta ja suhdetta toisiinsa. Yksi keskeinen erottelu tällä tutkimuksen kentällä on pakostakin informaatioteknologisesti välittyneiden verkostojen ja muiden verkostojen välinen suhde. Castells mainitsee tämän erottelun, mutta ei kehittele teemaa sen pidemmälle.

Kolmanneksi, Castells ei empiirisissä analyseissaan pysy aina uskollisena määritelmilleen. Yksi esimerkki tästä on hänen analyysinsä aasialaisista liiketoimintaverkostoista. Empiirinen ekskurssi itsessään on erittäin kiinnostava ja sivistävä, mutta sen sijaan, että tyytyisin tähän, kiinnitän huomiota siihen, että Castells kutsuu sekä japanilaista, etelä-korealaista että taiwanilaista rakennetta verkostoksi. Hänen esittämänsä empiirisen aineiston valossa tämä näyttää osittain perustellulta Japanin tapauksessa, vaikka rakenteessa on samalla läsnä myös runsaasti hierarkkisuuutta. Toisista syistä termi verkosto saattaa olla oikeassa käytössä myös Taiwanin tapauksessa, vaika

ka rakenne on hyvin erilainen kuin Japanissa, koska valtio ei ole yrittäjän kumppani vaan pikemminkin vihollinen, ja koko rakennetta organisoivat sukulaisuusiteet, joilla on taipumus olla varsin hierarkkisia. Viimeistään Etelä-Korean tapaus saa lukijan kuitenkin ihmettelemään, mahtaako maailmassa olla mitään, mitä Castells ei kutsuisi verkostoksi. Perusrakenne juontuu sotilasdiktatuurin ajoilta ja toimii edelleen huomattavan keskittyneellä ja sotilasorganisaatiota muistuttavalla komentotalouden periaatteella noudattaen mallia, jossa valtio on eräiden vauraiden perheiden työkalu.

Castellsin tavassa käyttää termiä verkosto on ongelmia, mutta kuinka merkittäviä ne ovat? Kun otetaan huomioon kirjan ominaislaatu, ongelmat ovat tärkeitä ainoastaan, jos niillä on ei-toivottuja vaikutuksia tosiasiallisten yhteiskuntien ja prosessien empiirisen kuvauksen suhteen. Väitän, että näin on. Kaksi esimerkkiä valaisee asiaa erityisen hyvin, mutta muitakin löytyy. Castellsin analyysi taloudellisen organisaation muodosta, jota hän kutsuu “verkostoyritykseksi”, jää keskeneräiseksi, koska hän ei kykene tekemään erottelua yhtäältä kumppaneiden välisen tasa-arvoisen yhteistyön varaan rakentuvien verkostojen ja toisaalta sellaisten verkostojen välillä, jotka ovat esimerkiksi monikansallisen yhtiön alihankkijoiden hierarkkisesti jäsenyviä ketjuja. Niinpä hänen analyysinsä verkostoyrityksestä päättyy toistelemaan liike-elämän konsulteilta lainattuja mantroja sen sijaan, että se pureutuisi taloudellisen vallan rakenteisiin.³ Vastaavalla tavalla termi “verkostovaltio”, jonka Castells kehittää analysoidessaan EU:ta, ei toimi adekvaatin empiirisen analyysin välineenä; pikemminkin se peittää näkyvistä poliittisen hallinnan monimutkaisen järjestelmän, johon sisältyy sekä hierarkkisia että ei-hierarkkisia elementtejä. Erityisen ongelmallista on, että se täysin ohittaa juridisten säännösten massiivisen järjestelmän sekä EU:n että jäsenvaltioiden tasolla. Molemmat mainituista ongelmista näyttävät syntyvän, koska verkoston käsitettä ei ole määrittely riittävän selkeästi.

Näiden ja vastaavien ongelmien synnyn pääasiallinen syy on Castellsin tapa ymmärtää hierarkkiset organisaatiot ja verkostot kahdeksi täysin toisistaan poikkeavaksi ja erilliseksi tavaksi organisoida yhteiskunnallista todellisuutta. Vaihtoehtona tälle lähestymistavalle esitän, että saattaa olla hedelmällisempää määritellä hierarkkiset organisaatiot yhdeksi erityiseksi verkostojen tyyppiä. Tämä tekisi välittömästi ilmeiseksi, että on olemassa monenlaisia verkostoja, joista jotkin eivät ole lainkaan hierarkkisia, jotkin ovat hyvin hierarkkisia ja useimmat sijoittuvat jonnekin näiden muodostaman jatkumon ääripäiden välimaastoon. Sanan ”verkosto” lausuminen ei näin ole paikka, johon ajattelemisen ja tutkimisen voisi lopettaa, vaan pikemminkin ensimmäinen askel kohti monimutkaisen tutkimuksen kentän jäsentämistä.

IDENTITEETTI, VASTALIIKKEET JA KULTTUURI

Castells käsittelee identiteetin ongelmaa *Information ajan* toisessa osassa. Hänen identiteetin määritelmänsä on velassa Alan Tourainelle ja luonteeltaan varsin yleinen. Määritelmä toimii parhaiten sosiaalisten liikkeiden ja arvositoumusten tasolla, vaikka se onkin tarkoitettu kattamaan myös persoonallisten identiteettien muotoutuminen ja ylläpito. Se kuuluu seuraavasti:

”ymmärrän yhteisöllisten toimijoiden identiteetillä kulttuuriseen attribuuttiin tai toisiinsa liittyvien kulttuuristen attribuuttien joukkoon perustuvaa merkityksellisyden (*meaning*) rakentumista, joka on ensisijainen suhteessa muihin merkityksellisyden lähteisiin” (Castells 1997, 6).

Castellsin halu työskennellä tämän määritelmän pohjalta näyttää kahtalaiselta. Yhtäältä hän tutkii olemassa olevia sosiaalisia liikkeitä ja kysyy, mihin rajaan saakka näiden liikkeiden olemassaolo voidaan ymmärtää joko globaalien verkkojen tuotteena tai vastareaktiona sen syntyyn. Toisaalta – vaikka Castells (2000b, 389-390) kirjansa kolmannessa osas-

sa alaotsikon ”Mitä on tehtävä?” alla eksplisiittisesti kieltäytyykin luonnostelemasta poliittista ohjelmaa – hän etsii vaihtoehtoa tai edes vastaliikkeitä kapitalistiselle verkolle.

Castells erottelee kolme identiteetin rakentamisen muotoa ja lähdeää:

”*Legitimaatioidentiteetti*, jonka introdusoivat yhteiskunnan vallitsevat instituutiot laajentamaan ja rationalisoimaan toimintaansa suhteessa yhteiskunnallisiin toimijoihin [...] *Vastarintaidentiteetti* luonnehtii toimijoita, jotka ovat sellaisissa asemissa tai olosuhteissa, joita hallinnan logiikka vähättelee tai stigmatsoi. Nämä toimijat rakentavat vastarinnan ja eloonjäämisen rintama-asemia, jotka perustuvat periaatteille, jotka ovat erilaisia tai vastakkaisia niille, jotka läpäisevät yhteiskunnan instituutiot [...] *Projekti-identiteetti*, jonka tapauksessa yhteiskunnalliset toimijat, tukeutuen mihin tahansa heille saatavilla olevaan kulttuuriseen materiaaliin, rakentavat uuden identiteetin, joka määrittelee uudelleen heidän yhteiskunnallisen asemansa ja näin tehdessään pyrkii muuntamaan vallitsevan yhteiskunnan kokonaisrakenteen.” (Castells 1997, 8.)

Castellsin ehdokkaat ”proaktiivisiksi” liikkeiksi, jotka kykenevät muodostamaan projekti-identiteetin, ovat ympäristöliike ja feministinen liike patriarkaalista perhettä vastaan. Molempien huomionarvoinen piirre on, etteivät ne ole perinteisessä mielessä poliittisia liikkeitä. Vaikka jotkut niiden jäsenistä päätyvätkin poliittisiin valta-asemiin, molemmat liikkeet ovat luonteeltaan kulttuurisia. Niiden vaikutus ei perustu niinkään poliittisiin valta-asemiin, vaan kykyyn muuttaa kokonaisten yhteiskuntien kulttuurista tulkinta- ja toimintahorisonttia. Ympäristöliikkeen tärkein saavutus eivät olekaan ne muutamat edustajanpaikat, jotka vihreillä puolueilla on nykyisin useimpien teollisten länsimaiden parlamenteissa, vaan se, että nykyisin kaikkien puolueiden on oltava vihreitä tiettyyn rajaan saakka. Vaikka sukupuolten tasa-arvoistuminen edelleen kohtaa runsaasti piiloon jäävää vastarintaa, sille esitetään nykyisin enää harvoin avointa

poliittista vastustusta. Näin on, koska ympäristöliikkeen ja sukupuolten tasa-arvoliikeen näkökannat ovat enenevässä määrin onnistuneet saavuttamaan kulttuurisen hegemonian.

Legitimaatioidentiteetit puolestaan ovat eläneet nykyistä parempiakin aikoja. Verkosto on enenevässä määrin irtautunut paikallisista itsestänselvyyksistä. Verkosto määrittää arvonlisäyksen periaate ja se tarvitsee yhä vähemmän kulttuurista tukea, koska se toimii globaalissa mittakaavassa ja sen logiikka on siksi pakottavaa jokaisessa yksittäisessä kontekstissa. Globaalissa verkostoyhteiskunnassa legitimaatioidentiteeteillä on sen vuoksi taipumus muuttua vastarintaidentiteeteiksi. Vastarintaidentiteetit taas saattavat toki tehdä poikkeavien elämän helpommaksi, mutta niillä ei ole kykyä muuttaa yhteiskunnan kokonaisrakennetta.

Castellsin mukaan ei ole olemassa mitään syytä, jonka vuoksi verkostoyhteiskunnan olisi välttämättä oltava kapitalistinen. Tähän mennessä meillä ei kuitenkaan ole kokemusta muista verkostoyhteiskunnan muodoista. Eksplisiittisimmillään Castells on *British Journal of Sociology Millennium*-numerossa etsiessään yhtä tai useampaa ryhmää, jotka edustavat muutosta kohti parempaa:

“... uskon, että näissä olosuhteissa yhteiskunnallinen muutos tapahtuu pääsiallisesti kahden mekanismin kautta, joista molemmat vaikuttavat hallitsevien verkostojen ulkopuolella. Ensimmäinen on verkostologiikan kiistäminen tukeutuen sellaisiin arvoihin, joita voidaan vain totella ja noudattaa, ei prosessoida verkostoissa. Tässä yhteydessä puhun kulttuurisista kommuuneista. Ne eivät välttämättä liity fundamentalismiin, mutta ne rakentuvat aina sisäsyntyisen merkityksensä varaan. Toinen mekanismi ovat vaihtoehtoiset verkostot. Ne ovat vaihtoehtoisten projektien ympärille rakentuneita verkostoja, jotka verkosto verkostolta kamppailevat rakentaakseen kommunikaation siltoja niihin muihin yhteiskunnan verkostoihin, jotka vastustavat nykyisin hallitsevien verkostojen koodeja. Uskonnolliset, kansalliset ja

etniset kommuunit ovat esimerkkejä ensimmäisen tyyppisistä haasteista. Ekologismi, feminismi ja ihmisoikeusliikkeet ovat esimerkkejä vaihtoehtoisista verkostoista.” (Castells 2000c, 22-23.)

Castells ei itse kirjoita niin, mutta vaikuttaa siltä, että yhtäältä vaihtoehtoisten verkostojen ja projekti-identiteettien välillä ja toisaalta kulttuuristen kommuunien ja vastarintaidentiteettien välillä vallitsee joko identtisyys tai voimakas yhdenkaltaisuus. Olipa asia näin tai ei, yllä esitetyt määritelmät johdattavat kohti sosiaalisten liikkeiden ja kulttuurin empiiristä tutkimusta. Tällä alueella ongelmaksi kuitenkin muodostuu se, että edellä esitetyt määritelmät kuvaavat Castellsin kulttuurin käsitteen kokonaisuudessaan.

Ei toki ole mitään välttämätöntä syytä tulkita Castellsin kulttuurin käsitteen kapeutta ongelmaksi. Käsitteistö muistuttaa marxilaista sanastoa, jossa kulttuuria tutkitaan alisteisena sellaisille käsitteille kuin ideologia ja toimintaa (tai sen puutetta) motivoiva ideologinen tietoisuus. Samalla tavalla se muistuttaa normaaliososiologin sanastoa, jossa kulttuuria tutkitaan alisteisena sellaisille käsitteille kuin normit ja arvositoumukset. Molemmilla näistä perinteistä on etunsa, ja ne ovat edelleen käyviä lähestymistapoja moniin yhteiskuntatieteellisiin tutkimusongelmiin. On siis luultavaa, että sama pätee myös Castellsiin, mutta hänen tapauksessaan asia on ongelmallisempi.

Informaation aika ei ole mikä tahansa sosiologinen tai kvasimarxilainen tutkimus. Se on tutkimus aikakaudesta, joka Castellsin mukaan eroaa teollisesta ajasta, koska informaatioteknologinen vallankumous on muuttanut yhteiskuntiemme kulttuurin. Jos näin on, eikö ole luultavaa, että se on Castellsin käsittelemien muutosten lisäksi muuttanut myös tapojamme kommunikoida? Uusia kommunikaatiokoodeja saattaa olla syntymässä, ja on varmaa, että syntymässä on vähemmän paikallisesti rajoittunut tietoisuus erilaisista kulttuurisista tavoista tulkita todellisuutta. Nyt jo ohitettu keskustelu postmodernista voidaan tulkita yhdeksi esimerkiksi siitä, kuinka näitä ilmiöitä on

yritetty reflektoida intellektuaalisessa elämänpöyrissä (Heiskala 1993).

Jos asia ilmaistaan semioottisin termein, voidaan sanoa, että normaalisosiologit, marxistit ja Castells ymmärtävät kulttuurin joukkona rituaalisesti vahvistettuja symboleja samassa mielessä kuin Durkheim tutki uskontoelämän alkeismuotoja (Durkheim 1980). Tämä ei millään muotoa ole täysin harhaan johtava tapa tutkia yhteiskuntaa, mutta se on kapeasti määritelty näkökulma kulttuurin kokonaisuuteen. Rituaalisesti vahvistetut symbolit ovat yksi erityinen luokka niitä merkkejä, jotka virtaavat yhteiskunnallisen semioosin kokonaisuudessa (Heiskala 1997 ja 2000b). Esimerkiksi Talcott Parsons oli tietoinen tästä tosiasiasta, mutta hän delegoi näiden kulttuurin muiden elementtien tutkimuksen antropologeille ajatellen, että sosiologiassa riittää normien ja arvositoumuksien tutkiminen. Sosiologian sisällä tapahtunut kulttuuritutkimuksen nousu on merkki siitä, ettei tällainen työnjako sosiologin ja antropologin välillä ole viime vuosina tyydyttänyt suurta osaa nousevaa ja osin asemansa jo vakiinnuttanutta tutkijapolvea.

Ottamatta tässä yhteydessä kantaa yleiseen keskusteluun kulttuuritutkimuksen kontribuutiosta tai sen puutteesta sosiologian sisällä on helppo sanoa, että jos todella elämme aikaa, joka eroaa teollisesta aikakaudesta ja on pikemminkin ”informaation aika”, on tarvetta Castellsin määritelmää laaja-alaisemmalle kulttuurin käsitteelle. Semiotiikan eri muunnelmat ovat yksi vaihtoehto ja antropologia sekä kulttuuritutkimus tarjoavat muita, vain joitakin mainitakseni. Tässä yhteydessä pääasia ei kuitenkaan ole se, onko tarvittava käsitteistö semioottinen vai muun tyyppinen, vaan se, että ellei Castells ole erehtynyt aikalaishiagnoosissaan, on olemassa tilaus laaja-alaiselle kulttuurin tarkastelun käsitteistölle, eikä Castells itse kykene tarjoamaan sellaista. Yksi tämän puutteen seurauksista empiirisen analyysin tasolla on,

että hänellä ei ole paljoakaan iskulauseen ”learning to learn” tason ylittävää sanottavaa työprosesseista niissä informaatioteknologioiden varassa toimivissa verkostoyrityksissä, jotka muodostavat ”uuden talouden” ytimen. Toinen ongelma on, että IT-vallankumouksen aiheuttamat muutokset arki maailman toimijoiden tulkintahorisonttiin tulevat kuvatuiksi puutteellisesti.

LOPUKSI

Vaikka tämä artikkeli kritisoi *Informaation aikaa* – itse asiassa edellä on väitetty, että kirjan kaikki kolme keskeistä käsitettä ovat uudelleenmäärittelyn tarpeessa –, tarkoitus ei silti ole ollut sanoa, että se on huono kirja. Kaikkea muuta. *Informaation aika* on erinomainen aikalaishiagnoosi, koska se kykenee sellaisia käsitteitä kuin ”verkko” ja ”virtaus” hyväkseen käyttäen kehystämään empiiriset ilmiöt uudella tavalla, joka näyttää tarjoavan paljon hedelmällisemmän tavan tutkia taloutta sekä talouden ja muun yhteiskunnan suhdetta, kuin muut tarjolla olevat vaihtoehdot – olipa näissä vaihtoehdoissa sitten kysymys Parsonsin ja muiden rakennefunkcionalistisesta modernisaatioteoriasta (ks. Berger 1996), vertailevasta historiallisesta sosiologiasta (esim. Skocpol 1984) tai näiden sellaisista kriittisistä peilikuvista kuin maailmanjärjestelmänalyysistä (esim. Shannon 1996). Silti *Informaation aika* on pikemminkin aikalaishiagnoosi, perspektiivi, kuin paikka lopettaa ajattelu ja tutkiminen. Tällaisena perspektiivinä se on sekä teoreettisen jatkotyön että yhteiskunnallisten prosessien empiirisen jatkotutkimuksen tarpeessa. Voidaankin ajatella, että juuri tällaisen jatkotyöskentelyn prosessissa *Informaation aika* saavuttaa tavoitteensa aikalaishiagnoosina, koska se tarjoa tälle työskentelylle väljän kehyyksen, joka suuntaa uudelleen tutkijayhteisön näkökulmaa ja tutkimuksen tavoitteita.

viitteet

1. Castellsin trilogian sisällön eräissä suhteissa laajemmasta esittelystä ks. Heiskala 2000a. Käypä – joskin vaivalloisen haltioitunut – esittely on myöskin Wilenius 1998.
2. Vrt. esimerkiksi tässä suhteessa varsin erilainen Held ym. 1999.
3. Tässä suhteessa vaihtoehdon tarjoaa muun muassa Held ym. 1999, joka sekoin tosin jää melko abstraktien julistusten tasolle.

KIRJALLISUUS

- Baert, Patric (1998) *Social Theory in the Twentieth Century*. Cambridge: Polity.
- Beck, Ulrich (1992) *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, Ulrich (2000) *Mitä globalisaatio on?* Tampere: Vastapaino.
- Beck, Ulrich; Giddens, Anthony & Lash, Scott (1994) *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity.
- Bell, Daniel (1973) *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Berger, Johannes (1996) Was bedeutet die Modernisierungstheorie wirklich – und was wird ihr bloss unterstellt? *Leviathan* 24, 1, 45-62.
- Giddens, Anthony (1990) *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, Anthony (1994) *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity.
- Calhoun, Craig (2000) Resisting globalization or shaping it? *Prometheus*, 3 (March 2000), 28-47.
- Castells, Manuel (1996) *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I. The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel (1997) *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume II. The Power of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel (1998) *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume III. End of Millennium*. Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel (2000a) *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I. The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel (2000b) *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume III. End of Millennium*. Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel (2000c) Materials for an exploratory theory of the network society. *British Journal of Sociology* 51, 1, 5-24.
- Durkheim, Émile (1980) *Uskontoelämän alkeismuodot*. Helsinki: Tammi.
- Habermas, Jürgen (1984) *The Theory of Communicative Action. Volume 1: Reason and Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press.
- Heiskala, Risto (1993) Modernity and the intersemiotic condition. *Social Science Information* 32, 4, 581-604.
- Heiskala, Risto (1997) *Society as Semiosis. Neostructuralist Theory of Culture and Society*. Helsinki: Research Reports No. 231, Department of Sociology, University of Helsinki.
- Heiskala, Risto (2000a) Verkko ja minä. Kohti maailmanyhteiskunnan tutkimusta. Teoksessa Tommi Hoikkala & JP Roos (toim.): *2000-luvun elämä*, 54-75. Helsinki: Gaudeamus.
- Heiskala, Risto (2000b) *Toiminta, tapa ja rakenne. Kohti konstruktionistista synteesiä yhteiskunteoriassa*. Helsinki: Gaudeamus.
- Held, David; McGrew, Anthony; Glodblatt, David & Perraton, Jonathan (1999) *Global Transformations. Politics, Economics and Culture*. Cambridge: Polity.
- Noro, Arto (2000) Aikakaisanalyysi sosiologisen teorian kolmantena lajityyppinä. *Sociologia* 37, 4, 321-329.
- Shannon, Thomas R. (1996) *An Introduction to the World-System Perspective. Second Edition*. Boulder and Oxford: Westview Press.
- Skocpol, Theda (ed.) (1984) *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stalder, Felix (1998) The network paradigm: Social formations in the Age of Information. *The Information Society* 14, 4.
- Wilenius, Markku (1998) A New Globe in the Making: Manuel Castells on the Information Age. *Acta Sociologica* 41, 3, 269-276.